

Mateusz Gaze

Uniwersytet Łódzki

Czy ćwiczenia słowotwórcze muszą być nudne?

Słowotwórstwo jest działem językoznawstwa, którego przedmiot badań i opisu stanowią wyrazy pochodne. Opisuje ono budowę wewnętrzną leksemów bazującą na ich stosunku do innych leksemów w odróżnieniu od fleksji, która opisuje formy fleksyjne dostosowane do spełniania przez nie rozmaitych funkcji (zazwyczaj syntaktycznych) [Grzegorzczkowska, Laskowski, Wróbel (red.) 1984: 307]. Renata Grzegorzczkowska zauważa, że słowotwórstwo pełni w systemie językowym dwojaką funkcję:

1. Abstrakcyjne modele słowotwórcze mają charakter dynamiczny – stanowią podstawę tworzenia nowych struktur językowych. Według określonych wzorów powstają nowe nazwy. Podsystem słowotwórczy pozwala zatem użytkownikowi na ujmowanie rzeczywistości w pewne schematy pojęciowe.

2. Z pierwszego aspektu wynika następny (statyczny) – słowotwórstwo pozwala na porządkowanie istniejącej leksyki, wiązanie jej w klasy pojęciowe, stanowiące poznawczą interpretację świata utrwaloną w języku. Przejawia się to zarówno w ujmowaniu rzeczywistości w ogólne klasy (zob. punkt 1), jak i interpretacji poznawczej poszczególnych zjawisk, np. w nazwaniu grzyba „borowikiem” ze względu na warunki, w których żyje, bądź też „prawdziwkim” ze względu na uznanie jego wysokiej wartości. Fakty

słotowórcze są właśnie świadectwem kulturowo uwarunkowanej interpretacji poznawczej świata [Grzegorzczkowska 2007: 98–99].

Z perspektywy glottodydaktyki strukturalistyczne podejście do języka (język jako system/systemoid) jest niezwykle istotne. Należy uwzględnić zależności między podsystemami – braki w jednej dziedzinie będą rzutowały na opanowanie w innych. Już Jean Baudouin de Courtenay zauważył, że „trzy strony życia językowego (strona fonetyczna, strona semazjologiczna, strona morfologiczna) łączą się ze sobą i wzajemnie na siebie oddziałują” [Baudouin de Courtenay 1908: 10]. Można zauważyć korelację derywacji z kodem graficznym (część zasad ortograficznych opiera się na morfologii), fonetyką (niektóre zjawiska fonetyczne uwarunkowane są budową słotowórczą wyrazów) oraz leksyką i semantyką (nauczanie słownictwa, zwłaszcza rodzin wyrazowych, nierozzerwalnie łącząc się ze słotowórstwem)¹. Relacje między podsystemami egzemplifikują wszelkie substytucje, które prowadzą do szeregu różnorodnych zmian. Jako przykład można podać parę wyrazów: piękne – pięknie. Wymiana głoski [n] na [ń] powoduje zmiany semantyczno-składniowe w zakresie znaczenia wyrazów i ich łączliwości (przymiotnik rodzaju nijakiego a przysłówek), zmiany ortograficzne (pojedyncza litera a dwie litery) i fleksyjne (przymiotnik jest odmienną częścią mowy, zatem deklinuje się, a przysłówek nie podlega deklinacji, może jedynie ulegać stopniowaniu). Zmiany wygłosowych głosek mogą powodować zmiany paradygmatów (piękne na piękna, pięknie na piękno), a więc zmianę klasy leksemu. Zależności pomiędzy systemami są duże i nie należy ich pomijać w procesie nauczania-uczenia się języka polskiego jako obcego. Ich obecność na zajęciach nie zaciemni obrazu, a wręcz odwrotnie – pomoże uporządkować i zintegrować wiedzę z różnych dziedzin, a zarazem zapamiętać nowy materiał.

Analiza środków dydaktycznych pokazała, że nie ma podręcznika, który realizowałby wszystkie zagadnienia słotowórcze z *Programu nauczania języka polskiego jako obcego. Poziomy A1–C2*

¹ Opis relacji między podsystemami można znaleźć w [Gaze 2016a].

[Janowska i in. (red.) 2011] dla danego poziomu². Autorzy przede wszystkim nie powtarzają istotnych zjawisk z poziomów wcześniejszych. Są również podręczniki, które pomijają ten podsystem językowy, tłumacząc to obecnością tych zagadnień w innych podręcznikach. Oczywiście najwięcej miejsca poświęca się słowotwórstwu w podręcznikach na poziomie zaawansowanym, choć tak naprawdę tylko cztery podręczniki w systemowy sposób przedstawiają słowotwórstwo (*Wśród ludzi i ich spraw* [Bajor, Madej 2006], *Kiedyś wrócisz tu... cz. I i II* [Lipińska, Dąbska 2003, 2005] i *Rendez-vous z kulturą polską* [Ligara 1990]), a i w nich nie opisano kilku kategorii słowotwórczych (takich jak np. nazwy syngulatywne czy czasowniki z formantem rozdzielonym). Najpełniejszym opracowaniem polskiego słowotwórstwa dla cudzoziemców jest *Przygoda z gramatyką* [Pyzik 2011], która wykracza nawet poza zagadnienia proponowane w programach (znajdują się w niej nazwy zbiorów i nosicieli cech). Lektor (nieuczący się) może się również wspomóc gramatyką B. Bartnickiej i H. Satkiewicz [1990], ale jest ona napisana językiem zbyt trudnym dla obcokrajowców.

Celem niniejszego artykułu jest podanie propozycji ćwiczeń, jakie warto wykorzystać na lekcji z obcokrajowcami podczas wprowadzania, ćwiczenia lub utrwalania wybranych problemów słowotwórczych. Nie mam na celu stworzenia serii ćwiczeń do każdego zjawiska derywacyjnego. Chcę jedynie pokazać, jak stworzyć proste ćwiczenia, których rozwiązanie dla rodzimych użytkowników języka jest proste, a cudzoziemcom pomoże zrozumieć prawidłą rządzące polskim systemem językowym. Podane ćwiczenia mogą być wykorzystywane na poziomie średnio zaawansowanym

2 Dokładna analiza środków dydaktycznych była tematem mojej pracy magisterskiej *Miejsce słowotwórstwa w nauczaniu języka polskiego jako obcego* napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Bożeny Ostromęckiej-Frażczak w Katedrze Lingwistyki Stosowanej i Kulturowej UŁ w 2013 roku. Ponadto zagadnieniom derywacyjnym poświęcono artykuły, w których zostały opisane gramatyki do nauczania języka polskiego jako obcego [Gaze 2014], pomoce do nauczania leksyki [Gaze 2015b], seria podręczników *Hurra!!! Po polsku* [Gaze 2016b].

i zaawansowanym (najlepiej między B2 a C1). Wskazano cztery typy ćwiczeń: klasyczne drylowe, bazujące na literaturze pięknej, wykorzystujące literaturę dziecięcą oraz opierające się na tekstach hybrydalnych i kwejkach.

W opracowaniach glottodydaktycznych brakuje nawet najprostszych ćwiczeń dotyczących pisowni derywatów z sufiksami *-ski*, *-cki*, *-dzki*. Pojawiają się one w przymiotnikach derywowanych od nazw własnych i tworzone są regularnie. Warto choć zasignalizować ten problem kilkoma ćwiczeniami.

Ćwiczenie

Proszę dopisać do podanych rzeczowników według wzoru przymiotniki:

wojewoda – wojewódzki, Płock – płocki

Szwed –

Łódź –

Grudziądz –

ludzie –

Puck –

Szkot –

tkacz –

Sopot –

Kłodzko –

Sieradz –

Można zmodyfikować to ćwiczenie, dodając wyrazy, które są określane przez tak utworzone derywaty, np. *Sieradz – zamek*; *ludzie – błąd*; *tkacz – warsztat*

Po omówieniu pisowni tych sufiksów warto postawić uczących się przed kolejnym problemem.

Ćwiczenie

Proszę przyrzeć się podanym przymiotnikom i powiedzieć, czy pisownia zakończeń tych wyrazów zależy od ich pochodzenia czy też od wymowy.

- *francuski* –
- *elbląski* –
- *praski* –
- *kaukaski* –
- *sueski* –

Podobne ćwiczenia warto zastosować przy prefiksach *z-* (*s-*, *ś-*), *wz-*, *wesz-* (*ws-*, *wes-*).

Ćwiczenie

Podane wyrazy proszę przepisać w dwóch słupkach. W jednym mają się znaleźć te, w których wyróżnione przedrostki piszemy zgodnie z wymową, a w drugim te, w których przedrostki piszemy niezgodnie z wymową.

Zbadać, zsadzić, bezbarwny, rozprawić, rozszumieć się, rozdać, schować, poddawać, wciskać, zsinieć, szczyścić, wbić, przedpokój, odbudowa, odpis, podkoszulek, zżyć się, scalić.

Ćwiczenie

Podane wyrazy uzupełnij przedrostkami *z-*, *s-* lub *ś-*, a następnie uporządkuj, zapisując w trzech kolumnach. Od czego zależy ich pisownia? Spróbuj stworzyć regułę ortograficzną.

- _badać, _calić, _charakteryzować, _cierać, _chadzka,*
- _drożyć, _harmonizować,*
- _padać, _ciszyć, _parzyć, _sunąć, _wichnąć*

Ćwiczenie

Podane wyrazy uzupełnij przedrostkami *wz-*, *wesz-* lub *ws-*, *wes-* i uporządkuj je, zapisując w dwóch kolumnach.

- _móc, _brać, _przeć, _rosnąć, _tchnąć, _bogacić, _pierać*

Również alternacje uwarunkowane historyczne (palatalizacja, wzdłużenie zastępcze) warto wykorzystać w nauczaniu na wyższym poziomie. Jest to bardzo dobra okazja do powtórzenia słowotwórstwa, ortografii oraz nadania sensu wymianie głosek, które do tej pory bywały przeszkodą w kojarzeniu i zapamiętywaniu rodzin wyrazów. Problem ten lepiej jednak zacząć od wyszukiwania par wyrazów, w których dochodzi do wybranych alternacji.

Ćwiczenie

Do podanych wyrazów dopisz wyrazy pokrewne, w których ż wymienia się na g, z, dz.

- śnieżny -
- mrożony -
- pieniężny -
- niedołączny -
- dróżka -
- ulżyć -

Ćwiczenie

Do podanych wyrazów dopisz wyrazy pokrewne, w których ch wymienia się na sz.

- ruch -
- zaduch -
- węch -
- mucha -

Ćwiczenia

Do podanych wyrazów dopisz wyrazy pokrewne, w których ó wymienia się na o.

- wóz -
- mróz -
- kózka -
- klasówka -

Po każdym takim ćwiczeniu można poprosić uczących się o zdefiniowanie wyrazów, wskazanie, czy jest to wyraz podstawowy czy pochodny lub o zaklasyfikowanie derywatów do odpowiedniej kategorii słowotwórczej.

Bardzo ważne są również ćwiczenia, w których należy dokonać definiowania derywatów. Mogą być one wykorzystane podczas powtórzeń lub przy pracy z tekstem, w którym pojawiają się te formacje.

Ćwiczenie

Proszę podać rzeczowniki odpowiadające podanym znaczeniom.

- a) *mały pies* –
- b) *ktoś, kto ma dużą brodę* –
- c) *pomieszczenie dla kur* –
- d) *człowiek biedny* –
- e) *ktoś, kto pisze książki* –
- f) *ocena szkolna wyrażona cyfrą 5* –

Ćwiczenie

Co znaczą podane słowa:

- a) *kotek* –
- b) *brudas* –
- c) *lodowisko* –
- d) *bogacz* –
- e) *pianista* –
- f) *dwójka* –

Tego typu ćwiczenia z czasem mogą nużyć uczących się języka polskiego jako obcego. By je uatrakcyjnić, warto włączyć do pracy teksty z kanonu literatury polskiej.

Ćwiczenie

Proszę wypisać wyróżnione wyrazy w formie mianownika liczby pojedynczej. Proszę pogrupować je na rzeczowniki odrzeczownikowe, odczasownikowe i odprzymiotnikowe. Proszę oddzielić formant.

Pan Tomasz z jedyną córką Izabelą i **kuzynką** Florentyną nie mieszkał we własnej kamienicy, lecz wynajmował lokal złożony z ośmiu pokoiów w stronie Alei Ujazdowskiej. Miał tam salon o trzech oknach, gabinet własny, gabinet córki, **sydialnię** dla siebie, sydialnię dla córki, [...] nie licząc kuchni i **mieszkania** dla **slużby**, sklądającej się ze starego kamerdynera Mikołaja, jego żony, która była **kucharką** i panny **slużającej**, **Anusi**.

Mieszkanie miało **marmurowe** schody, gaz, **dzwonki** elektryczne i **wodociągi**. [...] Sprzętów wreszcie miało liczbę dostateczną, ani za mało, ani za wiele, a każdy odznaczał się raczej wygodną **prostotą** anizeli **8** do oczu **ozdobami**.

Kredens budził w **widzu** **uczucie pewności**, że z niego nie zginą srebra; łóżko przywozdziło na myśl bezpieczny **spoczynek** dobrze zasłużonych; stół można było obciążyc, na krzesle usiąść bez obawy **zalamania** się, a na fotelu marzyć [Prus 1987: 57].

Umiejtność tworzenia definicji jest gwarantem rozumienia derywatów. Ponadto jest istotnym ćwiczeniem sklądniowym. Nie jest to może typ ćwiczeń, który uwielbiają studenci (wymaga opanowania reguł fleksji i sklądni), ale kilka minut w bloku tematycznym nie powinno sprawiać większych problemów. Ciekawym tekstem, który warto wykorzystać, jest wiersz Jana Brzechwy *Kaczka-dziwaczka*³:

Nad rzeczką opodał krzaczka
Mieszkała kaczka-dziwaczka,
Lecz zamiast trzymać się rzeczki
Robiła piesze wycieczki.

Raz poszła więc do fryzjera:
„Poproszę o kilo sera!”

³ http://www.wiersze.juniora.pl/brzechwa/brzechwa_k01.html (dostęp: 15.05.2016).

Tuż obok była apteka:
„Poproszę mleka pięć deka”.

Z apteki poszła do praczki
Kupować pocztowe znaczki.

Gryzły się kaczki okropnie:
„A niech tę kaczkę gęś kopnie!”

Znosiła jaja na twardo
I miała czubek z kokardą,
A przy tym, na przekór kaczkom,
Czesła się wykałaczką.

Kupiła raz maczku paczkę,
By pisać list drobnym maczkiem.
Zjadając tasiemkę starą
Mówiła, że to makaron,
A gdy połknęła dwa złote,
Mówiła, że odda potem.

Martwiły się inne kaczki:
„Co będzie z takiej dziwaczki?”

Aż wreszcie znalazł się kupiec:
„Na obiad można ją upiec!”

Pan kucharz kaczkę starannie
Piekł, jak należy, w brytfannie,

Lecz zdębiał obiad podając,
Bo z kaczki zrobił się zając,
W dodatku cały w buraczkach.
Taka to była dziwaczka.

Można zacząć od odtworzenia nagrania, a cudzoziemcy mieliby uzupełnić luki w tekście. W wierszu pojawia się mnóstwo derywatów, które przynależą do różnych kategorii, a zarazem są także wyrazy,

które z synchronicznego punktu widzenia są niepodzielne (np. *kaczka*, *paczka*). Obcokrajowcy musieliby znaleźć jak największą liczbę derywatów, następnie wypisać ich podstawowe formy, znaleźć wyraz motywujący i wskazać kategorię słowotwórczą, do której one należą. Bardzo ważne jest zwrócenie uwagi na to, że pewne wyrazy podstawowe posiadają cząstki typowe dla derywatów (-ka w wyrazie *paczka*). Ponadto wiersz ten jest doskonałą okazją do ćwiczeń fonetycznych w zakresie szeregów głosek dentalizowanych (przede wszystkim: *č, š, ž, s, z*) oraz do ćwiczenia czytania z podziałem na role (*kaczka*, *podmiot liryczny*, *inne kaczki*, *kupiec*). Oczywiście trzeba zwrócić uwagę na frazeologizmy: *niech ją gęś kopnie*, *pisać coś drobnym maczkiem*.

Takich wierszyków jest więcej. Ze względu na ich adresatów – dzieci, zazwyczaj są one rymowanymi pomagającymi ćwiczyć określone głoski lub grupy głosek, ale znajdują się w nich derywaty. Najwięcej jest deminutywów i hipokorystyków, co jest typowe dla języka dzieci (a dla obcokrajowców jest to informacja o użyciu tej klasy derywatów). Do najciekawszych wierszy można zaliczyć: rymowaną *Kurka i Burek* (zdrobnienia i nazwy nosicieli cech), *Ptasie radio* Juliana Tuwima (przymiotniki odrzeczownikowe, zdrobnienia, neologizmy), *Entliczek-Pentliczek* Jana Brzechwy (zdrobnienia), *O panu Tralalińskim* Juliana Tuwima (bardzo ciekawe neologizmy odnoszące się do różnych kategorii), *Choinka* Ludwika Jerzego Kerna (zdrobnienia).

Obecnie to Internet staje się dominującym medium. I właśnie tam można znaleźć mnóstwo inspiracji w konstruowaniu lekcji lub szukaniu odpowiednich tekstów. Młodzi ludzie w Polsce spędzają czas na portalach rozrywkowych. Wśród nich najpopularniejszymi są *Demotywatory.pl* i *Kwejk.pl* [Szumacher 2012: 314–324]. Są to najczęściej zabawne obrazki z podpisami, a niekiedy ilustrowane żarty. Ich tematyka jest różnorodna. Zrozumienie przez cudzoziemców takich krótkich tekstów kultury jest niezwykle motywujące, a w wielu z nich można odnaleźć przykłady poszczególnych kategorii słowotwórczych⁴.

4 Szerzej o wykorzystaniu tekstów hybrydalnych do kształcenia kompetencji językowej i komunikacyjnej w nauczaniu języka polskiego jako obcego w Gaze 2015a.

W związku z tym, że tekst 1⁵ jest niejako stylizacją na kodeks prawny (oczywiście uproszczony), to znajduje się w nim wiele nazw cech abstrakcyjnych (działalność, godność) lub nazw czynności (przedyskutowanie, przedstawienie). Najważniejsze jest jednak pokazanie przykładu rodzaju tekstu i stylu, w którym występują tego typu formacje.

Następny kwejk (tekst 2) pokazuje nacechowanie stylistyczne oraz użycie zdrobnień i hipokorystyków w języku polskim. W komunikacji codziennej ludzi dorosłych są one rzadko spotykane, ale w komunikacji z dzieckiem już zdecydowanie częściej. Dziecko, dorastając, przestaje ich używać i tego samego wymaga od ludzi dorosłych z nim rozmawiających. Jednak rodzice nie zawsze chcą się pogodzić z tą sytuacją.

Demotywatory i kwejki mogą być tekstem podstawowym (głównym materiałem dydaktycznym) lub stanowić komentarz/uzupełnienie do wcześniejszego przebiegu lekcji. Jako przykład niech posłuży stereotypowa mapa Europy (tekst 3). Lekcje z takim tekstem należy poprzedzić zdefiniowaniem stereotypu, omówieniem istoty zjawiska i funkcji, jakie pełni stereotypizowanie. Pojawiają się w nim określenia potoczne i kolokwialne (np. Czesi – Pepiki, Francuzi – trzęsidupy, Turcja – kebab, Rosja – Katyń). Jest to tekst na pewno kontrowersyjny, ale dla Polaka skojarzenia te są dość oczywiste. Jeśli cudzoziemiec chce żyć w naszym kraju, to wcześniej czy później spotka się z tymi określeniami. Oczywiście należy zaznaczyć, że może to być obraz bardzo uproszczony, a nawet i nieprawdziwy. Jest to również dobry moment na uporządkowanie leksyki na podstawie zagadnień derywacyjnych. Najlepiej to zrobić, grupując leksemy w tabeli w czterech kolumnach (nazwa kraju, nazwa narodowości, nazwa żeńska, przymiotnik).

Obecność słowotwórstwa na lekcji języka polskiego jako obcego jest konieczna. Autorzy podręczników nie powinni pomijać tego podsystemu w publikacjach, tym bardziej że ćwiczenia słowotwórcze są proste i mogą być miłym przerywnikiem lekcji. Inspiracji

⁵ Teksty 1–3 pochodzą z www.kwejk.pl (dostęp: 15.05.2016).

5 praw Herberta Fensterheima

1. Masz prawo do robienia tego, co chcesz — dopóki twoja działalność nie rani kogoś innego.
2. Masz prawo do zachowania swojej godności poprzez asertywne zachowanie — nawet jeśli rani to kogoś innego — dopóki twoje intencje nie są agresywne, lecz asertywne.
3. Masz prawo do przedstawiania innym swoich próśb — dopóki uznajesz, że druga osoba ma prawo odmówić.
4. Istnieją takie sytuacje między ludźmi, w których prawa nie są oczywiste. Zawsze jednak masz prawo do przedyskutowania i wyjaśnienia problemu z drugą osobą.
5. Masz prawo z korzystania ze swoich praw. Jeśli z nich nie korzystasz, to godzisz się na odebranie ich sobie.

MINISTER ZDROWIA OSTRZEGA PRZED kwejk.pl

Tekst 1. Pięć praw Fensterheima

Tekst 2. Rozmowa matki z dzieckiem

- Gaze M. [2015a], *Demotywatory i kwejki na lekcji języka polskiego jako obcego*, [w:] D. Gonigroszek (red.), *Języki obce i kultura: Nowe konteksty edukacyjne. Foreign languages and cultures: New educational contexts*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 325–335.
- Gaze M. [2015b], *Słotwórstwo w wybranych pomocach do nauczania leksyki języka polskiego jako obcego*, [w:] M. Gaze, P. Góralczyk-Mowczan (red.), *Bogactwo językowe i kulturowe Europy w oczach Polaków i cudzoziemców 3*, WUŁ, Łódź, s. 56–65.
- Gaze M. [2016a], *Rola słotwórstwa w przyswajaniu innych podsystemów języka*, [w:] D. Gonigroszek, A. Stanecka (red.), *Interdyscyplinarność i wielowymiarowość nauk filologicznych, Philological Studies: Interdisciplinary and Multidimensional Approaches*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 173–186.
- Gaze M. [2016b], *Słotwórstwo w serii podręczników do nauczania języka polskiego jako obcego „Hurra!!! Po polsku”*, [w:] I. Czwenar, D. Gonigroszek, A. Stanecka (red.), *Języki obce i kultura: Nowe konteksty edukacyjne 2. Foreign languages and cultures: New educational contexts 2*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 193–208.
- Grzegorzczkowska R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), [1984], *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, PWN, Warszawa.
- Grzegorzczkowska R. [2007], *Wstęp do językoznawstwa*, PWN, Warszawa.
- Janowska I. i in. (red.), [2011], *Programy nauczania języka polskiego jako obcego. Poziomy A1–C2*, Universitas, Kraków.
- Ligara B. [1990], *Rendez-vous z polską kulturą*, Universitas, Kraków.
- Lipińska E., Dąmbska E. G. [2003], *Kiedyś wrócisz tu...*, cz. I, Universitas, Kraków.
- Lipińska E., Dąmbska E. G. [2005], *Kiedyś wrócisz tu...*, cz. II: *By szukać swoich dróg i gwiazd*, Universitas, Kraków.
- Prus B. [1987], *Lalka*, PIW, Warszawa.
- Pyzik J. [2011], *Przygoda z gramatyką*, Universitas, Kraków.
- Szumacher A. [2012], „Dowcipnie, ironicznie i prawdziwie o rzeczach niekoniecznie ważnych” – *Demotywatory.pl jako przykład współczesnego internetowego serwisu rozrywkowego* [w:] K. Burska, P. Czarnek (red.), *Rozrywka w mediach*, Primum Verbum, Łódź.
- www.kwejk.pl (dostęp: 15.05.2016).
- www.wiersze.juniora.pl/brzechwa/brzechwa_k01.html (dostęp: 15.05.2016).